

ÎNSEMNĂRI FILOSOFICE

LIBERUL ARBITRU ÎNTRE FAPT ȘI POSIBILITATE

CLAUDIU BACIU

Institutul de Filosofie și Psihologie „Constantin Rădulescu-Motru”, Academia Română

Free will between fact and possibility. Free will has a practical reality that scientific methods cannot confirm. When arguing about the nonexistence of free will, neurologists fallaciously consider it a natural phenomenon. The following paper argues that using the simple natural-determinist model when speaking about human free will is inappropriate and highlights aspects of (human) subjectivity that cannot enter this model. Especially in the context of morality, free will is necessarily associated with values having a non-individual character. This character makes it impossible to think of a possible relationship between the brain and human behavior as a causal one because, here, the effect determines the cause, in that values, as non-individual factors, shape every individual's brain.

Keywords: free will, causality, possibility, moral values, preference.

I. DISPOZIȚII SUFLETEȘTI SAU VALORI

Mulți neurologi susțin¹ astăzi că cercetările lor demonstrează faptul că creierul uman știe, la nivel inconștient și cu ceva vreme înainte, ceea ce voi face ulterior ca urmare a unei decizii conștiente și că, prin urmare, liberul arbitru este doar o iluzie. De exemplu, atunci când trebuie să aleg între a-mi pune un tricou roșu sau unul verde, creierul meu a luat deja o decizie anterior alegerii mele conștiente. Cu alte cuvinte, alegerea mea conștientă are loc după ce creierul meu, în mod inconștient pentru mine, și-a încheiat deja toate procesele chimice, fiziologice, electrice și neurologice și a decis direcția pe care gândirea mea conștientă hotărăște să o aleagă ulterior, crezând că este propria sa alegere. Însă este acesta un argument autentic împotriva existenței liberului arbitru?

Acest argument amintește de succesul previziunilor statistice făcute post-factum care îi încântă pe investitorii începători în ceea ce privește investiția la bursă. Ei cred că, văzând evoluția grafică a unei acțiuni, este evident că în anumite momente din trecut, valoarea acțiunii respective trebuia să crească sau să scadă, deoarece calculele statistice pe care le facem în prezent cu privire la evoluția din trecut a unei acțiuni prezic acea evoluție cu o probabilitate de 70% sau mai mult. Un asemenea raționament este însă doar în aparență corect. De fapt, atunci când luăm

¹ Vezi K. Smith, „Neuroscience vs. Philosophy: Taking Aim at Free Will”, în *Nature* (477), p. 23–25, 2011, DOI: <https://doi.org/10.1038/477023a>.

în considerare evoluția sa viitoare, probabilitatea oricărui eveniment este întotdeauna de 50%; cu alte cuvinte, atunci când cumperi o acțiune, poți oricând să câștigi sau să pierzi cu aceeași probabilitate.

Desigur, acest lucru nu înseamnă că teoria statistică și cea a probabilității sunt lipsite de valoare. Dimpotrivă. Aceasta înseamnă doar că riscul este întotdeauna implicat în aceeași măsură în orice decizie și, *dacă privim din punctul de vedere al riscului*, orice acțiune are șanse egale de creștere sau scădere.

Nu există grade de risc anterior unei acțiuni, deoarece nicio acțiune nu se poate repeta. În cazul oricărei acțiuni, arunci de fapt mereu o monedă. Ceea ce spune statistica este că, de exemplu, dacă există 100 de cazuri de evenimente similare, aproximativ 70 dintre ele se vor întâmpla conform predicției noastre, în timp ce aproximativ 30 dintre ele vor contrazice această predicție.

Dar atunci când cumperi o acțiune sau faci ceva riscant, nu ai posibilitatea de a repeta acea achiziție sau acțiune de 100 de ori; o faci o singură dată. (Pentru a face exemplul mai intuitiv, să presupunem că ar trebui să investești o singură dată *tot* ceea ce deții: toți banii și proprietățile tale. Atunci se poate înțelege că și dacă șansele sunt de 99% ca valoarea acelei acțiuni să crească, restul de 1% pe care-l reprezintă riscul te poate conduce la faliment. Astfel, în fața acestei opțiuni, ceea ce știi *cu siguranță* este doar că poți deveni fie un Rockefeller, fie un om al străzii.

În aceeași ordine de idei, ne ajută oare să știm că accidente de avion sunt mult mai rare decât cele de mașină sau de tren? Cei care se urcă într-un avion care urmează să se prăbușească au inițial aceleași șanse de a ajunge teferi la destinație precum cei care intră într-un avion care ajunge fără probleme la destinație. Cu toate acestea, primii nu vor ajunge niciodată la destinație. Jocurile de noroc de succes se bazează pe cazuri repetate și nu pe alegeri unice, irepetabile.)

Da, pentru știință, statistica este foarte utilă deoarece știința are la dispoziție un număr extrem de mare de cazuri cvasiidentice și, pe baza acestui număr, ea poate distinge un model repetitiv. Dar acest lucru nu este adevărat despre ființa umană individuală care se confruntă uneori cu riscuri care-i pun viața în pericol.

Să revenim însă la tema liberului arbitru. Ne ajută oare să știm că creierul nostru a decis deja ce vom face într-o anumită situație? Desigur că nu. Trebuie să luăm decizii în mod conștient, fără să ne putem baza pe procesele creierului nostru.

Să luăm din nou alternativa de a ne pune fie tricoul roșu sau pe cel verde. Nu putem trăi niciodată faptul comenzii directe pe care creierul ne-o transmite de a ne pune tricoul roșu, mai degrabă decât pe cel verde. În schimb, trăim impulsul sau preferința pentru tricoul roșu față de cel verde.

S-ar putea spune că acest impuls este dovada că creierul tău și-a terminat treaba. Totuși, dacă ești o persoană nehotărâtă, după ce simți impulsul de a alege tricoul roșu, s-ar putea să începi să regreti și să crezi că tricoul verde ți-ar veni mai bine. Atunci, dezbraci tricoul roșu și-l îmbraci pe cel verde. Și astfel lucrurile o iau de la început și s-ar putea ca vara să treacă în timp ce tu încă mai stai în cameră fără să fi ajuns la nicio decizie.

Acest exemplu arată că a te baza pe impulsurile despre care credem că ar traduce decizia creierului nostru nu este deloc o soluție. Impulsurile sunt momentane și, așa după cum oamenii o știu de milenii, ele nu sunt de încredere.

Relația noastră cu creierul nostru, oricât de complexă, nu implică mesaje directe. Nu poți vorbi cu creierul tău ori să-l ascuți. Creierul tău este la fel de departe de mintea ta ca oricare stea din univers.

Dacă ar fi să vorbim doar din interiorul minții conștiente, am putea spune tot atât de bine că un creier sau că un cazan sunt ceea ce o produc, deoarece, în niciunul dintre aceste cazuri, nu putem trăi în mod direct modul în care acele lucruri dau naștere minții noastre.

Ceea ce auzim sau simțim sunt doar gândurile și sentimentele noastre conștiente. Ceea ce se află în spatele lor este complet irelevant pentru orice decizie conștientă, deoarece luăm acea decizie nu așteptând mesaje din creierul nostru, ci cântărind beneficiile și dezavantajele alegerilor noastre în mod conștient.

Așa cum a spus cândva Sartre², suntem condamnați la libertate pentru că, în fața oricărei decizii, suntem singuri cu noi înșine și niciun creier sau orice alt mecanism material și fizic despre care se presupune că ne produce mintea nu te poate ajuta în momentul acelei decizii.

Toate aceste lucruri erau cunoscute deja din Antichitate, când Socrate mărturisea că nimic din ceea ce a citit în lucrările lui Anaxagoras privind felul în care era alcătuită lumea materială nu i-a fost de folos, deoarece, în acele lucrări, el nu a întâlnit nicio explicație privind rațiunea pentru care lucrurile sunt așa cum sunt și de ce este mai bun un fel de a fi al lor decât un altul³. De asemenea, Socrate nu a găsit acolo niciun răspuns la motivul pentru care cineva ar trebui să aleagă ceva mai degrabă decât altceva. Pe scurt, acolo nu exista nicio explicație privind valorile și locul lor în viața umană.

În exemplul legat de tricouri nu era implicată nicio valoare morală. De aceea, să luăm un alt exemplu, unul relevant din punct de vedere moral. Cei care au decis la sfârșitul celui de-Al Doilea Război Mondial să lanseze bombele atomice de la Hiroshima și Nagasaki s-au confruntat cu siguranță cu o dilemă morală.

Ei dețineau un avantaj extrem de puternic față de inamicii lor – bomba atomică –, despre care știau că este mult mai distructivă decât orice altă armă folosită anterior. Dar ea nu fusese încă testată. Inamicul amenința să ucidă în continuare un număr mare de soldați americani. Trebuia oare ca acei lideri să-și lase semenii să moară – având totuși la dispoziție bomba atomică ce putea anihila dușmanul și, astfel, să oprească imediat războiul – sau să o arunce? (În fundal, cu siguranță existau și voci care spuneau că aceasta era cea mai bună ocazie de a testa acea bombă și că această oportunitate nu trebuia irosită pentru că, astfel, toate celelalte țări puteau vedea puterea SUA și să se teamă de ea.)

² Jean Paul Sartre, *Being and Nothingness. An Essay on Phenomenological Ontology*, translated by Hazel E. Barnes, London and New York, Routledge, 2003, p. 462.

³ H.N. Fowler, *Plato*, with an English translation of *Euthypro, Apology, Crito, Phaedo, Phaedrus*, Cambridge, Harvard University Press, 1996.

Să presupunem că acei lideri ar fi trebuit să își bazeze decizia pe așteptarea mesajului clar care urma să fie transmis de creierul lor. Cred că am fi cu toții de acord că SUA ar fi pierdut războiul în timp ce acei lideri încă ar mai aștepta acel mesaj. SUA trebuiau să-și salveze cetățenii și civilizația. Poate că liderii lor s-au gândit și că inamicii ar putea dezvolta arme similare, iar apoi avantajul existent ar fi dispărut brusc.

Desigur, nu poți evalua situațiile de război din exterior. Războaiele sunt iraționale prin definiție, ceea ce înseamnă că în situații de război, cineva nu acționează așa cum înclinăm să credem noi – ființe raționale care nu sunt implicate în nicio situație de război și care trăiesc pașnic și mulțumite în orașul lor prosper – că ar trebui să acționeze.

Cu toate acestea, este de așteptat (cel puțin în democrații) ca liderii să-și protejeze semenii. Aceștia din urmă i-au ales să facă asta. Astfel, un lider are înaintea sa o valoare clară sau un imperativ clar: trebuie să-și protejeze, prin toate mijloacele, semenii. Iată factorul de care el trebuie să asculte în primul rând și nu de vreun impuls interior. Aceasta este ceea ce se numește o datorie. Impulsurile variază, în timp ce datoriile sunt stabile. Cineva condus doar de impulsuri nu poate avea valori pentru că va trebui întotdeauna să-și bazeze decizia pe impulsuri, care sunt stări emoționale de moment. Dacă nu-ți vine să faci ceva, nu o vei face. Dacă americanii nu ar fi avut chef să-și apere țara și civilizația împotriva japonezilor și a aliaților lor, ei nu li s-ar fi împotrivit. Ei nu ar fi îndurat atâtea sacrificii de vieți umane, ci ar fi preferat să se predea japonezilor și să spere în clemența lor: clemența unor stăpâni samurai...

Desigur, nicio valoare nu este eternă. Totuși, trăim înconjurați de o lume de valori care ne coordonează comportamentul în fiecare zi. De cele mai multe ori ascultăm de aceste valori și mai rar de stările noastre de moment. Oricare ar fi originea valorilor, este un fapt că le recunoaștem o preeminență în raport cu impulsurile și dispozițiile. Având valori, avem repere care ne permit să ne orientăm. Valorile sunt ceea ce istoria a arătat a fi superior și benefic pentru societatea umană. Acesta este motivul pentru care ele au un caracter trans-personal. În acest sens, educația este o sursă de suferință pentru orice copil deoarece dispoziția imediată a acestuia este să nu se constrângă pe sine să învețe lucruri complicate și să se înscrie într-un program școlar. Dar ce părinte ar permite copilului său să-și refuze educația datorită acestei suferințe? Oricât de puternic ar fi impulsul părintelui de a-și vedea copilul fericit, el va alege întotdeauna să-l oblige pe copil să renunțe la acea fericire de moment pentru promisiunea unei viitoare vieți umane împlinite. Părintele știe că a nu înscrie copilul în niciun program școlar înseamnă a-l condamna să rămână la marginea societății. Indiferent de motivele care ar putea sta în spatele deciziei sale conștiente de a-și trimite copilul la școală, aceasta este o decizie deliberată, personală, care ține seama de întreaga condiție umană ce definește acel copil. Nu creierul părintelui, ci părintele însuși, cu întreaga sa personalitate, este cel care, pus în fața unei alegeri, ia acea decizie.

Părintele se gândește la „binele” copilului, oricum și-ar imagina el acest „bine”. Același lucru este valabil și pentru liderii unei țări în raport cu cetățenii acesteia. Este acest mod de a gândi doar o prejudecată moștenită dintr-o istorie lipsită de sens? S-ar putea. Totuși, el este ceva care cere o atitudine clară și care nu tolerează indecizia.

Nimeni nu-și vede propriul creier în cursul procesului care dă naștere unei decizii conștiente, ci doar gândurile și stările de spirit conflictuale între care trebuie să aleagă *acum*. Nu are nicio importanță pentru decizia respectivă modul în care creierul este implicat în momentul acelei decizii conștiente.

În plus, toți ceilalți vor judeca persoana care decide să facă ceva în funcție de acea alegere personală și nu în funcție de ceea ce creierul său a determinat-o să facă. Nu vei putea niciodată să-l ierți pe violatorul care ți-a violat copilul spunându-ți că nu el, ci creierul lui l-a forțat să facă acel lucru abominabil. Cu excepția faptului, desigur, că nu-ți iubești copilul. Astfel de violatori au început să fie condamnați de societate din cauza durerii pe care o provocau, suferință pe care liderii au fost chemați să o prevină. Oamenii au învățat ceva în trecut și apoi au transmis cele învățate următoarei generații, creând legi în măsură să prevină evenimente dureroase care nu s-au întâmplat încă. Aceste legi sunt valori sociale și nu stări trecătoare ale creierului individual. Ele coordonează societatea cu mult anterior oricărei decizii a vreunui creier individual. Ba mai mult, ele chiar modelează acest creier, care nu poate decât să funcționeze pe făgașul a ceea ce societatea i-a imprimat *a priori*.

În concluzie, s-ar putea (sau nu) ca creierul meu să decidă dinainte ceea ce voi face. Cu toate acestea, fapt este că eu nu trăiesc o astfel de anterioritate și că trebuie să acționez întotdeauna doar pe baza deciziei mele conștiente, care este trăită ca o decizie complet liberă (Kant a numit posibilitatea unei asemenea decizii libere „fapt al rațiunii pure”⁴), întrucât trăiesc și am capacitatea de a alege opțiunea alternativă. (Persoana cea mai dependentă de droguri din lume se poate opune acestei dependențe, respectiv să considere în mintea sa alternativa opusă, însă pur și simplu ea nu are suficientă voință pentru a face asta. Dacă ar avea acea voință, nicio suferință nu ar putea anula opoziția sa față de această dependență vreodată.)

De asemenea, vocea conștiinței mele, ca și cea a semenilor mei, mă va judeca după ceea ce trăiesc în mintea mea și nu după ceea ce nu trăiesc în creierul meu. Chiar și bunul simț știe acest lucru și este, prin urmare, mult mai înțelept decât acei neurologi care neagă existența liberului arbitru.

Iată de ce liberul arbitru nu este un concept al științei naturii, ci un concept moral, adică aparținând unui alt mod de a fi al omului. Și el a fost mereu asociat cu domeniul valorilor.

⁴ Imm. Kant, *Critique of Practical Reason*, translated by Werner S. Pluhar, Indianapolis/Cambridge, Hackett Publishing Company, 2002, p. 46.

II. VALORILE MORALE ȘI LUMEA POSIBILULUI

Valorile morale implică un „trebuie” care nu poate fi derivat din niciun mod natural de a fi. Nicăieri în natură nu observăm evoluția unui proces coordonat de un astfel de „trebuie”. Aici lucrurile se întâmplă pur și simplu.

Un „trebuie” implică două aspecte. Pe de o parte, el reclamă o stare diferită a lucrurilor. Exprimă recunoașterea faptului că felul în care sunt lucrurile este nesatisfăcător și că se cere a fi schimbat. Pe de altă parte – și acest lucru este esențial – implică și înțelegerea faptului că lucrurile pot fi diferite față de cum sunt.

O înțelegere cauzală a lumii exclude o astfel de perspectivă. Determinismul universal consideră că nimic din felul în care sunt lucrurile astăzi nu ar fi putut fi diferit, precum și că viitorul este deja scris. Prin urmare, alternativele, împreună cu alegerile noastre, ar fi întotdeauna predeterminate, iar „trebuie” ar fi o iluzie morală care amintește de o epocă mai puțin educată, când oamenii credeau în zei și că trebuie să se supună poruncilor acestora.

Vedem astfel că „trebuie” ridică o chestiune ontologică fundamentală privind natura posibilității, care depășește chiar conceptul de determinism universal. Ceea ce susține acesta din urmă este că fiecare fenomen din lume este un efect al unei cauze anterioare date. Din experiența noastră știm că, odată ce cauza este dată, adică apare, este imposibil ca efectul să nu se producă. În acest sens, de exemplu, dacă punem o oală cu apă deasupra unui foc, apa din oală va începe în curând să fiarbă cu necesitate, adică fără a avea altă opțiune. Focul face ca apa să fiarbă, iar apa nu are capacitatea de a i se opune.

Pretutindeni natura procedează în acest fel. Cu toate acestea, uneori mai spunem și că efectele în natură pot fi posibile. Dar aceasta nu în sensul că ele ar avea alternative, ci în sensul că nu cunoaștem toate condițiile dintr-un sistem de lucruri existent, astfel încât, atunci când efectul așteptat nu are loc, spunem că acesta nu este rezultatul vreunei capacități a efectului de a evita necesitatea cauzală, ci al faptului că în acel sistem ar exista un alt factor care interferează cu condițiile existente, anulând acțiunile acestora. De asemenea, dacă efectul așteptat nu are loc în forma așteptată sau la momentul așteptat, spunem că motivul se datorează aceleiași prezențe a unui factor necunoscut care afectează sistemul.

Einstein a respins interpretarea Școlii de la Copenhaga privind incertitudinea cuantică din rațiuni similare. Potrivit acestei interpretări, faptul că fenomenele cuantice pot fi prezise doar statistic și nu exact, ca în fizica clasică, newtoniană, nu se datorează cunoștințelor noastre deficiente, ci este un fapt fundamental, o realitate pe care nicio dezvoltare viitoare a științei nu o va putea depăși vreodată. Einstein nu a putut accepta această idee; pentru el, Dumnezeu nu juca zaruri⁵. Einstein credea că dezvoltarea viitoare a fizicii va elimina înțelegerea statistică a fenomenelor

⁵ *The Born – Einstein Letters, Correspondence between Albert Einstein and Max and Hedwig Born from 1916 to 1955*, with commentaries by Max Born, translated by Irene Born, London and Basingstoke, Macmillan Press, 1971, p. 91.

cuantice înlocuind-o cu o cunoaștere mai profundă a aceluși nivel, cunoaștere care ar putea conduce la o predicție exactă a acelor fenomene.

Vedem astfel că potrivit acestei concepții deterministe universale, posibilul – în sensul autentic al acestui cuvânt, ca o incertitudine reală privind evoluția viitoare a lucrurilor, una datorată naturii înseși a lucrurilor – nu poate exista. Desigur, rezultatul unei astfel de înțelegeri a lumii este respingerea completă a realității liberului arbitru. Dacă totul în lume face parte dintr-o rețea causală universală, iar ființele umane sunt părți ale acestei lumi, atunci tot ceea ce este legat de ele face parte de asemenea din acea rețea, inclusiv, în consecință, comportamentul lor, care este, așadar, în orice formă a sa, un efect al unei cauze anterioare, mai mult sau mai puțin cunoscute.

În această interpretare a lumii și a ființei umane, lucrurile nu pot fi altfel decât sunt acum sau, dacă ar fi fost diferite, atunci ar fi fost necesară o altă cauzalitate în trecut. Dar niciun element doar material din trecut nu ar fi putut alege de la sine să producă un alt efect decât cel pe care trebuia să îl producă. Dar tocmai acest lucru se întâmplă cu ființa umană. Acest existent pretinde că poate evita rețeaua causală care forțează totul să meargă și să urmeze o anumită direcție și că, prin aceasta, ea este capabilă să aleagă ceva diferit de ceea ce natura fizică îi impune să facă. Totuși, această desprindere de lanțul causal universal, această excepție, nu este doar o simplă anulare a acțiunii cauzale, ci o ridicare a acesteia la un nivel superior.

Când alegem ceva, intercalăm între rezultatul acțiunii noastre și condițiile care ne determină comportamentul, imaginea aceluși rezultat. De exemplu, când aleg între a ieși la plimbare ori a rămâne acasă și a viziona un film, optez între două reprezentări privind viitorul meu imediat și decid să o urmez pe una în loc de cealaltă. Cu alte cuvinte, în cazul ființei umane, viitorul nu se întâmplă pur și simplu; el este conceput, așteptat, căutat, anticipat și, în cele din urmă, pus ca intenție.

Spre deosebire de orice alt existent, ființa umană are cunoștință despre viitor, având de asemenea și o imagine mentală despre acel viitor. Ființa umană trăiește ca o ființă temporală, nu doar în sensul că trăiește în timp, ci mai ales că știe despre timp în general și, cu atât mai mult, despre propriul său timp. Timpul nu curge în mod orb pe lângă mine, împreună cu, și prin mine, precum în cazul oricărui alt existent, ci mi se deschide ca orizont al propriei mele conștiințe de sine, ca un orizont care mă îmbrățișează din toate părțile. Eu nu sunt doar o ființă temporală, ci cunosc, de asemenea, faptul existenței timpului. Îmi amintesc trecutul, trăiesc prezentul și îmi imaginez viitorul. Or, asta este ceea ce un lucru material – potrivit conceptului său – nu poate face.

Lucrul material este, prin definiție, ceva absolut pasiv, lipsit de orice interioritate, reacționând doar atunci când este afectat de o altă bucată de materie. Conceptul său nu permite nicio conștientizare, cu atât mai puțin conștientizarea timpului.

Materialiștii au fost întotdeauna criticați pentru că susțineau faptul că subiectivitatea și conștiința ar fi epifenomene ale materiei care apar dintr-o materie

absolut inconștientă. Această critică viza imposibilitatea de a obține ceva capabil de automișcare și spontaneitate – așa cum este orice ființă vie înzestrată cu un fel de subiectivitate – pornind doar de la ceea ce este incapabil de orice automișcare și spontaneitate. Materia și subiectivitatea sunt în mod necesar două „substanțe” diferite, adică sunt incompatibile conceptual una cu cealaltă, una contrazicând-o și respingând-o pe cealaltă.

Conceptul pur de relație cauzală nu vorbește despre viitor, ci doar despre trecut. O relație cauzală înseamnă că unui element A îi urmează în mod regulat un alt element B sau, în cuvintele lui Kant: „Schema cauzei și a cauzalității unui lucru este realul care, atunci când este postulat, este întotdeauna urmat de altceva. Ea constă, deci, în succesiunea diversului, în măsura în care acea succesiune este supusă unei reguli.”⁶ În această succesiune, dacă vorbim despre cauze materiale naturale, considerăm că nu manifestă nicio „intenție” să fie urmat de B. B doar „se întâmplă” să urmeze lui A, dar „se întâmplă” în mod regulat. De exemplu, când aprindem gazul sub o oală cu apă, iar apa începe să fiarbă după un timp, acel gaz care arde „se întâmplă” să fie urmat de fierberea apei, dar o face cu regularitate.

Acesta este motivul pentru care, în natură, lucrurile conectate cauzal sunt întotdeauna complet separate unul de altul. Flacăra, în acest exemplu, nu are nimic de-a face cu apa clocotită și invers. Ambele pot și există independent una de cealaltă în nenumărate situații. În cazul forței gravitaționale solare, Soarele care exercită această forță nu are nimic de-a face cu planetele sistemului solar. Se întâmplă doar că acestea din urmă să se afle în câmpul acelei forțe, dar Soarele nu „intenționează” să le atragă. Sau, în cazul clasic al bilelor de biliard: o minge care o lovește pe cealaltă nu are nicio legătură cu aceasta din urmă.

Lucrurile stau altfel în cazul cauzalității subiective. Aici, efectul este întotdeauna produs în mod intenționat de cauză, respectiv de persoana care îl produce. Ca fiind intenționat, efectul viitor are deja o existență *posibilă* în prezent, și anume în mintea persoanei umane. Nu putem spune că un meteorit care urmează să intre în câmpul gravitațional solar există deja ca o posibilitate în acel sistem. În schimb, un obiect intenționat există cu siguranță ca o asemenea posibilitate în mintea unei persoane. Ca o atare posibilitate, viitorul determină prezentul, în timp ce nu ne putem gândi la o asemenea determinare a prezentului de către viitor, în niciun caz de cauzalitate materială.

A existat, în trecut, un tip de gândire care admitea posibilitatea eficientă existentă a viitorului în prezent, ca efect viitor care determină cauza prezentă, și anume ca cauzalitate teleologică. Astăzi, știința a eliminat acest mod de gândire, reducând orice tip de cauzalitate la cauzalitatea eficientă, ca efect ce doar succede cauzei. Viziunea teleologică, susținută de Aristotel⁷, de exemplu, considera că

⁶ Imm. Kant, *Critique of Pure Reason*, translated by J.M.D. Meiklejohn, London, Everyman's Library, 1991, p. 121.

⁷ Aristotle, *Metaphysics*, translated by Richard Hope, Michigan, The University of Michigan Press, 1966, p. 89.

esența plantei, în întreaga sa dezvoltare viitoare ca plantă matură, există în sămânța care nu prezintă încă nicio urmă a viitoarei plante. Mai mult, această viziune considera că această esență coordonează dezvoltarea seminței din interior până când aceasta din urmă va deveni întruchiparea materială completă a acelei esențe ideale.

Conform acestui punct de vedere, viitorul (sau o parte a lui) există și este eficient deja în prezent, fiind parte a prezentului, deși neactualizat încă sub forma acestuia din urmă. Aici, viitorul și prezentul nu sunt separate, precum în cazul cauzalității eficiente, unde nici efectul și nici cauza nu se conțin unul pe altul ca posibilitate. Aici posibilitatea, aidoma viitorului, este exterioară fiecăruia dintre cele două.

Hume a exprimat clar viziunea modernă privind cauzalitatea eficientă atunci când spunea că noi nu percepem nicio continuitate între cauză și efect și că singurul motiv pentru care le asociem este obiceiul nostru de a le percepe împreună⁸. În schimb, interpretarea teleologică afirmă existența unei astfel de continuități, care părea evidentă în cazul oricărui proces organic.

Caracterul teleologic ar putea fi privit ca o trăsătură universală a lucrurilor și dintr-un alt unghi de vedere. Deși viitorul nu există încă în prezent ca ceva actual, el există ca posibilitate, potrivit concepției teleologice. Aceasta înseamnă că, în modul prezent de a fi al lucrurilor, există o „anticipare” a viitorului, un fel de „schemă” ideală a ceea ce va exista în viitor. Această anticipare există la toate nivelurile existenței; altfel, universul nu ar putea exista și nu s-ar putea menține. Toate legile din natură exprimă această anticipare a viitorului deoarece ele au un caracter atemporal, adică au operat în trecut, operează în prezent și vor opera în același mod (desigur, dacă nu apar condiții suplimentare) în viitor.

Dar ce sunt legile? Sunt expresii, forme ale unor forme stabile de interacțiune între lucruri. Legile asigură stabilitatea universului. Cu toate acestea, legile nu „există” în același mod în care există un lucru concret. Nu percepem aceste legi în mod direct nicăieri. Lucrurile trebuie să interacționeze între ele pentru ca legile să devină observabile. Ca și în cazul luminii – care nu poate fi văzută dacă nu există o suprafață pe care să fie proiectată –, legile nu sunt detectabile atâta timp cât lucrurile nu interacționează. Nu putem spune despre un magnet că este un magnet atâta timp cât este înconjurat doar de bucăți de lemn. Dar în momentul în care o bucată de metal ajunge în apropierea sa, forța magnetică începe să opereze și să fie vizibilă. Până în acel moment, forța magnetică exista în mod latent în interiorul magnetului. Acest caracter latent al legii asigură viitorul și poate fi numit posibilitate.

Subiectivitatea, în general, are capacitatea de a privi în interiorul lucrurilor, ca să spunem așa, și de a sesiza această posibilitate. Subiectivitatea umană este cea mai complexă formă cunoscută de subiectivitate, având de aceea și cea mai mare capacitate de a descoperi astfel de posibilități.

⁸ David Hume, *A Treatise of Human Nature*, vol. I, edited by David Fate Norton and Mary J. Norton, Oxford, Clarendon Press, 2007, p. 65.

În concluzia celor spuse anterior, putem afirma existența unei opoziții clare între lucrurile materiale, neînsuflețite, pe de o parte, și ființele vii și, cu atât mai mult, ființele umane, pe de altă parte: lucrurile lipsite de viață nu pot „vedea” posibilitățile din jurul lor. În cazul lor, posibilitățile apar și se actualizează numai atunci când are loc o interacțiune. Pe de altă parte, subiectivitatea poate detecta posibilități neactualizate în jurul ei și poate acționa în consecință sau se poate deplasa de la sine urmărind acea actualizare, fapt care ar putea fi numit scopul ei.

În plus, orice subiectivitate nu numai că detectează posibilități, dar și alege între ele și astfel le „clasifică”. Atunci când un câine trece de la lumina arzătoare a soarelui într-un loc umbros, el anticipează posibilitatea ca acel loc să diminueze temperatura corpului său. Dar el poate alege chiar între mai multe locuri potrivite în acest scop. Desigur, această capacitate se bazează pe obișnuință și reacție condiționată. Cu toate acestea, ea exprimă o adevărată anticipare și „contact” cu posibilitățile latente din interiorul lucrurilor, pe care un lucru lipsit de viață nu le poate avea.

Oamenii au cea mai complexă capacitate de a sesiza posibilitățile neactualizate. Toate cunoștințele și știința noastră sunt manifestări ale acestei capacități, permițându-ne să trăim într-o lume a posibilităților care ne sunt prezente fără a fi actualizate. Toate formulele din matematică, fizică sau chimie sunt posibilități pure pe care le putem actualiza cu ușurință în realitate oricând dorim. Toate operele de artă și cultura, în general, nu sunt doar produse ale imaginației – adică combinații mentale de amintiri –, ci și viziuni ale posibilităților.

Capacitatea de a clasifica posibilitățile, de a crea ierarhii de posibilități, este ceea ce definește cultura umană. Iar imperativul valorilor morale, acel „trebuie” care le însoțește, este expresia conștientizării acestei ierarhii, precum și a preferinței pentru unele dintre ele în detrimentul altora.